

תוכן העניינים

יא

תודות

חלק א: רקע תיאורטי

3	פרק 1 חקר ההשלכות המורכבות בתחום היחסים הבינלאומיים
6	ספרות מחקרית רלוונטית
10	הגדרות, מתודולוגיה ותכנים
16	פרק 2 השלכות מורכבות של יחסים בינלאומיים
16	מבוא
16	עקרון ההשלכה הכפולה (PDE)
19	השלכות ניתנות לניבוי והשלכות שאינן ניתנות לניבוי
19	השלכות שליליות בלתי נמנעות הניתנות לחיזוי
20	השלכות מורכבות לא-מכוונות
21	תוצאות בומרנג
25	תוצרי לוואי: חיוביים, ניטרליים ושליליים
44	השלכות מורכבות מכוונות
46	תוצאות עקיפות אך מכוונות
55	פרק 3 השלכות מורכבות של יחסים בינלאומיים
55	סיבתיות
	מנגנון הסיבתיות המורכבת של השלכות מורכבות ביחסים בינלאומיים
61	הנחות היסוד של המערכת הבינלאומית המורכבת
61	א-ליניאריות
65	רעיונות והשפעה
69	תלות מסלול
73	המנגנון
73	מידת הבשלות לשינוי

76	סוגי משוב שהתקבלו במערכת בשלב כלשהו
80	תוצאות
80	סוג המציאות שתתהווה
83	סיבתיות מורכבת של השלכות לא-מכוונות
84	סיבתיות מורכבת של תוצאות בומרנג
85	תוצאות בומרנג: המנגנון
88	סיבתיות מורכבת של תוצרי לוואי חיוביים, ניטרליים ושלייליים
90	תוצר לוואי: המנגנון
91	סיבתיות מורכבת של השלכות מכוונות
92	סיבתיות מורכבת של תוצאות עקיפות אך מכוונות
92	תוצאות עקיפות אך מכוונות: המנגנון
94	מסקנות

חלק ב: המורכבות של השלכות לא-מכוונות: תוצאות בומרנג

פרק 4 מלחמת ששת הימים ותוצאת הבומרנג שלה, מלחמת

99	יום כיפור
99	מבוא
101	מלחמת ששת הימים (1967)
101	הדרך למלחמת ששת הימים
106	מלחמת ששת הימים (יוני 1967)
109	מלחמת ששת הימים ותוצאת הבומרנג שלה, מלחמת יום כיפור
109	השפלה ביחסים בינלאומיים
	תחושת ההשפלה של הערבים: מלחמת ששת הימים,
111	מלחמת ההתשה והפעילות הדיפלומטית הכושלת של שנות השבעים
115	מלחמת יום כיפור כאמצעי לשיקום "הגאווה הערבית"
117	מסקנות

פרק 5 מדיניות העמימות של ישראל: אמצעי למניעת תוצאת

120	בומרנג
120	מבוא
123	דרכה של ישראל אל הפצצה
129	מדיניות העמימות הגרעינית של ישראל
133	השלכותיה של מדיניות העמימות הגרעינית של ישראל
134	ההשלכות של השמירה על העמימות

134	ההשלכות החיוביות של השמירה על עמימות
136	ההשלכות השליליות של שימור העמימות
138	ההשלכות האפשריות של הוויתור על העמימות
139	ההשלכות החיוביות האפשריות של הוויתור על העמימות
139	ההשלכות השליליות האפשריות של הוויתור על העמימות
140	מסקנות

חלק ג: מורכבותן של ההשלכות הלא-מכוונות: תוצרי לוואי

פרק 6 מלחמת יום כיפור: החוליה המקשרת להסכם השלום בין

	ישראל למצרים
145	מבוא
145	מחדל המודיעין הישראלי
148	מעורבותן של המעצמות
151	מלחמת 1973 ותוצרי הלוואי שלה
155	השלכותיה של מלחמת 1973 על ישראל
156	השלכותיה של מלחמת יום כיפור על מצרים ועל שאר מדינות ערב
157	הסכם השלום בין ישראל למצרים: תוצר לוואי בעל השלכת לוואי חיובית של מלחמת יום כיפור
157	מסקנות

	פרק 7 הקשר הסמוי בין אבאדאן/אייג'קס לסואץ
164	מבוא
164	הקשר בין משבר אבאדאן/אייג'קס למשבר סואץ
165	מסקנות

חלק ד: המורכבות של ההשלכות המכוונות

פרק 8 יחסים עקיפים בין תוצאות צבאיות לתוצאות מדיניות:

	מלחמת יום כיפור
181	מבוא
181	הדרך של מצרים להשבת חצי האי סיני
184	מלחמת ההתשה בין ישראל למצרים (1969-1970)
184	יוזמות השלום טרום מלחמת יום כיפור
186	

186	משימתו של שליח האו"ם גונאר יארינג (1968-1971)
186	תוכניתו של מזכיר המדינה ויליאם רוג'רס (1969-1970)
187	יוזמת הנשיא סאדאת בראשית 1971
188	יוזמת השלום החשאית של סאדאת בפברואר 1973
188	מלחמת יום כיפור (אוקטובר 1973)
193	מעורבותן של המעצמות במלחמת אוקטובר 1973
195	התקופה שלאחר מלחמת יום כיפור
198	מסקנות

200	פרק 9 אופיו העקיף של מבצע אייג'קס
200	מבוא
204	הדרך להלאמה
209	אופיו העקיף של מבצע אייג'קס
210	התמריצים שהביאו את בריטניה ליזום את ההפיכה
211	ניסיונותיה החוזרים ונשנים של בריטניה להפיל את מוצאדק
213	התנגדויותיה של וושינגטון להתערבות
214	הדרך העקיפה של לונדון לגרום לווישינגטון לפעול
220	מסקנות

פרק 10 סיכום ומסקנות המחקר: השלכות מורכבות של יחסים

222	בינלאומיים במבחן המעשה
223	השלכות מורכבות של יחסים בינלאומיים: משמעויות כלליות
225	ששת מקרי הבוחן: סיכום ומסקנות
231	ההשלכות המורכבות של יחסים בינלאומיים במזרח התיכון בשנים הבאות

235	מקורות ביבליוגרפיים
-----	----------------------------

293	מפתח כללי
-----	------------------

פרק 2

השלכות מורכבות של יחסים בינלאומיים

מבוא

השלכות מורכבות של יחסים בינלאומיים הן מופע נפוץ בזירה העולמית; כרוכה בזאת הדינמיקה הא-ליניארית והעקיפה של המערכת הבינלאומית. שתי קטגוריות עיקריות, המחולקות לשלוש תת-קטגוריות, עומדות בבסיס הניתוח שלהן: האחת היא ההשלכות המורכבות הלא-מכוונות, לרבות תוצאות בומרנג ותוצרי לוואי שליליים, ניטרליים וחיוביים. האחרת היא ההשלכות המורכבות המכוונות, לרבות תוצאות עקיפות אך מכוונות.

לפני שאנתח את המושג מורכבות – מצב שיש בו היבטים שונים, לעיתים מנוגדים, ומשום כך קשה להבינו ולנתח אותו – יש להרחיב את הדיון על כמה רעיונות שלא פעם מתערבבים זה בזה: עקרון ההשלכה הכפולה (PDE), השלכות ניתנות לחיזוי, השלכות לא ניתנות לחיזוי והשלכות בלתי נמנעות אך ניתנות לחיזוי.

עקרון ההשלכה הכפולה (PDE)

במערכת מורכבת כמו זירת היחסים הבינלאומיים, האפשרות שמעורבותם של קובעי המדיניות תניב רק את התוצאות הישירות והברורות שהם ציפו או כיוונו להן כמעט אינה קיימת.¹ את התופעה הזאת מסביר היטב עקרון ההשלכה הכפולה (Principle of Double Effect, PDE), ולפיו לפעולות יש כמעט תמיד יותר מתוצר אחד, או לחלופין, שתוצאות של פעולות הן תמיד מרובות: התוצאה המכוונת והתוצאה הלא מכוונת. לעיתים מתקבלות התוצאות שאליהן התכוון

יוזם הפעולה, שהן תוצאות חיוביות ורצויות מנקודת מבטו, אך לאלו עשויות להיות השלכות לא-מכוונות, רצויות או לא רצויות, צפויות או לא צפויות, חיוביות או שליליות.

מובנו של המושג השלכות כפולות במדעי החברה הוא שני סוגי ההשלכות שיכולות לנבוע מפעולות אנוש ושמתלווה להן אחריות מוסרית. יש השלכות מכוונות שהושגו בהצלחה בהתאם למידת המיומנות שבה נעשה שימוש כדי להשיגן, ומנגד, יש השלכות לוואי לא-מכוונות, מזיקות ושליליות. על פי עקרון ההשלכה הכפולה, מידת אחריותו ואשמתו של יוזם הפעולה תיקבע על פי ההבחנה בין ההשלכות שהוא כיוון להן ובין ההשלכות שלא כיוון להן.²

פעולה הגורמת נזק רציני, כמו מוות של בני אנוש, יכולה לקבל הכשר אם הנזק נחשב לתוצר לוואי לא מכוון של פעולה שנועדה במקור לקדם מטרה חיובית, כלומר, אם הנזק שנגרם ציית לעקרון ההשלכה הכפולה. אחרת, אין לו הצדקה.³

תומס אקווינס, פילוסוף-תיאולוג ימי-ביניים (1224-1274), היה מהראשונים לנסח את עקרון ההשלכה הכפולה בפילוסופיה המערבית, במסגרת הדין בבעייתיות המוסרית הגלומה בהרג מתוך הגנה עצמית:

דבר אינו מונע את קיומן של שתי תוצאות לפעולה אחת, שרק אחת מהן עולה בקנה אחד עם כוונתו [של הסוכן], ואילו השנייה חורגת למעשה מ[כוונה] זו. עם זאת, אופיין של פעולות מוסריות נקבע על פי כוונתו של הסוכן, ולא על פי מה שחרג מכוונתו, שכן [מה שמעבר לכוונתו] הוא אך מקרי [...] לפיכך, מתוך הפעולה של הגנה עצמית יכולה לנבוע השלכה כפולה: האחת היא הצלת חייו [של המתגונן], והשנייה היא הרג התוקף. הואיל והצלת חייו של המותקף היא [התוצאה] המכוונת, הרי שפעולה כזו איננה אסורה.⁴

2 Lene Bomann-Larsen and Oddny Wiggen, eds., *Responsibility in World Business: Managing Harmful Side-effects of Corporate Activity* (New York: United Nations University Press, 2004), p. 18

3 על עקרון ההשלכה הכפולה (The Principle of Double Effect, PDE), ראו: Paul A. Woodward, ed., *The Doctrine of Double Effect: Philosophers Debate a Controversial Moral Principle* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2001)

4 Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, II-II, 64, a. 7, In: Gareth B. Matthews, "Saint Thomas and the Principle of double effect," in Scott MacDonald and Eleonore Stump, eds., *Aquinas's Moral Theory: Essays in Honor of Norman Kretzmann* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1999), pp. 63-78, at p. 66

אי אפשר שלא להזכיר את מבצע רוקאן במלחמת העולם השנייה בהקשר של שאלת המוסריות של עקרון ההשלכה הכפולה.⁵ המבצע נועד למנוע מהכוחות הגרמניים להשתמש במעבורת להעברת מטען של מים כבדים, חומר הנחשב חיוני לבניית פצצה אטומית. אף שלכוחות ההתנגדות הנורווגיים היה ברור שהמבצע יגבה את חייהם של אזרחים רבים על סיפון המעבורת, לא הייתה כל פעולה חלופית סבירה שתעצור את המעבורת, וכל ניסיון להזהיר את האזרחים היה מסכן את המבצע. מותם של האזרחים היה אפוא השלכת הלוואי השלילית הניתנת לחיזוי של פעולה מוצדקת שמטרתה מניעת ייצורו של נשק מסוכן בידי אויב מסוכן, והתוצאות החיוביות של המבצע נתפסו כבעלות חשיבות גדולה יותר מהשלכות הלוואי השליליות שלו.⁶

ההתמודדות המאתגרת עם עקרון ההשלכה הכפולה היא עניין שכיח מאוד ביחסים בינלאומיים כשהתוצאות הלא-מכוונות הן לא רצויות ושליליות באופיין – בין שאלה תוצאות בומרנג ובין שאלה תוצרי לוואי עם השלכות לוואי שליליות. כדי שהחלטה תיחשב מוצדקת, חייבים להתקיים כמה תנאים: ראשית, המטרה עצמה, או התוצאות המכוונות של הפעולה, חייבות להיות מוסריות ולגיטימיות באופן מובהק. למשל, השמדה של יעד צבאי, כמו במבצע רוקאן, עומדת בדרישה הזאת. שנית, השלכות הלוואי השליליות חייבות להיות בלתי נמנעות, כלומר, לא נמצאה כל דרך פעולה חלופית להשגת התוצאה החיובית המכוונת. שלישית, שיעורה של התוצאה הטובה מוכרח לעלות על שיעורן של תוצאות הלוואי השליליות.

לפי מודל זה, יש להימנע מתקיפה צבאית שאינה מכוונת במפורש נגד יכולתו הצבאית של האויב, למשל התקפה שנועדה לערער את המורל בשורות האויב ושגובה מספר רב של נפגעים;⁷ התקפה שהשלכות הלוואי השליליות שלה אינן מידתיות. מקבלי החלטות יישאו באחריות על השלכות הרסניות ניתנות לחיזוי של מטרות שאינן מצדיקות אותן. עקרון ההשלכה הכפולה לא אמור אפוא להצדיק השלכות לוואי הרסניות או לא רצויות של החלטות מדיניות לא מוסריות.

Richard Wiggan, *Operation Freshman: The Rjukan Heavy Water Raid, 1942* 5
(London: W. Kimber, 1986)

Bomann-Larsen and Wiggen, *Responsibility in World Business*, pp. 23-24, 83 6
Ibid., p. 35 7

מדיניות ה"פרסטרויקה" של מנהיג ברית המועצות מיכאיל גורבצ'וב, שביקשה לשקם את מדיניות החוץ מול ארצות הברית והמערב ולהנהיג תהליך של דמוקרטיזציה בתוך ברית המועצות, הצליחה להפוך את ברית המועצות מישות רודנית ברובה לחברה חופשית יותר. עם זאת, תוצאת הבומרנג של מדיניות זו הייתה חמורה מבחינתו של גורבצ'וב, מפני שהובילה להדחתו מהשלטון.²¹ ושינגטון אף היא חוותה תוצאות בומרנג של מדיניותה כלפי טהראן. ארצות הברית, שלא למדה את הלקח מהתערבותה באיראן ב-1953, בחרה שוב, יותר מדור שלם לאחר מכן, בדרך פעולה שהתנקמה בה:²² מדיניות זכויות האדם של הנשיא ג'ימי קרטור ונפילתו של השאה באיראן הביאו להקמתו של משטר אסלאמיסטי, אנטי-אמריקני וריאקציונרי עוד יותר מקודמו.²³ תקיפה עתידית ישראלית של מתקני הגרעין של איראן עלולה לחזור כבומרנג. טעות היא להניח שמעשים שהביאו בעבר לתוצאות רצויות ישיגו אותן גם בעתיד.²⁴ ירושלים עלולה בהחלט להניח שתקיפת מתקני הגרעין של איראן תגייב את ההצלחה הצבאית שהניבו התקיפות הישראליות של מתקני הגרעין של עיראק ושל סוריה,²⁵ אך בהעדר מדיניות זהירה, עלולות להיות לפעולה כזו השלכות בומרנג שליליות.

מאמציהן של ארצות הברית ובנות בריתה לקדם סנקציות נגד איראן בשל תוכנית הגרעין שלה עלולים דווקא לחזק את תמיכת איראן בממשלה ולהביא להחרפת הצעדים נגד יריבים פוליטיים מבית.²⁶ תוצאה כזו, אם תיווצר,

- Peter J. Boettke, *Why Perestroika Failed: The Politics and Economics of Socialist Transformation* (New York: Routledge, 1993) 21
- Ofer Israeli, "The Circuitous Nature of Operation AJAX," *Middle Eastern Studies*, Vol. 49, No. 2 (2013), pp. 246-262 22
- John Gilbert, "Jimmy Carter's Human Rights Policy and Iran: A Re-examination, 1976-79," *Concept: An Interdisciplinary Journal of Graduate Students*, Vol. 31 (2008), pp. 1-19 23
של המהפכה רואים במדיניות של קרטור גורם שרק תרם לה.
- Merton, "The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action," 24
p. 901
- Ofer Israeli, "An Israeli Military Strike Against Iran's Nuclear Sites Would Not Be the Solution," *Interdisciplinary Center (IDC) Herzliya: Iran – The Day After* (June 21, 2010) 25
בעיראק הייתה הצלחה, אך כמה חוקרים בתחום היחסים הבינלאומיים טוענים שהיא רק האיצה את התקדמות התוכנית.
- Thomas Erdbrink, "Iranian Opposition Warns Against Stricter Sanctions," 26
Washington Post, October 1, 2009

תהיה בלי ספק תוצאות בומרנג מנקודת מבטו של המערב. האייתוללות, לעומת זאת, יראו בכך תוצאה חיובית מאין כמותה.

גם לחטיפת החיילים הישראלים בידי חזבאללה ב-12 ביולי 2006, הישג טקטי שאינו מוטל בספק של ארגון הטרור, הייתה תוצאת בומרנג: המבצע הישראלי רחב ההיקף נגד האינטרסים של חזבאללה בכל רחבי לבנון.

להרתעה מוצלחת יש בלי ספק השלכות ישירות מכוונות – כשממשלות מצליחות להרתיע את התוקפים הפוטנציאליים באמצעות איומים בפעולת תגמול נרחבת במקרה של תקיפה – אך הרתעה מוצלחת עלולה גם להניב תוצאות בומרנג מושהות. אסטרטגיית הרתעה מוצלחת, שפועלת לאורך זמן, עלולה להגביר את חוסר שביעות הרצון של היריב מהסטטוס קוו ולחזק את המוטיבציה שלו – וכפועל יוצא גם את יכולותיו – לשנות את המצב. כשמדינה נוקטת מדיניות הרתעה ומונעת מיריבתה להשיג את מטרותיה, היא עלולה לתת לה תמריץ לפתח טקטיקות וכלים חלופיים להשגת מטרותיה. במלחמת ששת הימים (יוני 1967), למשל, כוחה הטקטי האווירי של ישראל מנע ממצרים לצאת למתקפות מעבר לתעלת סואץ, אך החיפוש של קהיר אחר דרכים לנטרל את היתרון הזה הוליד את הפיתוח של מערכת חדשה ואפקטיבית נגד מטוסים.²⁷

תוצרי לוואי: חיוביים, ניטרליים ושליליים

תוצרי לוואי הם תוצאות בלתי צפויות שסוטות מהמטרה המקורית. אלו עלולות להיות שליליות, אך באופן מפתיע, הן גם עשויות להיות חיוביות או ניטרליות באופיין, ובכל אופן, הן אינן קשורות ישירות לכוונותיהם המקוריות של יוזם הפעולה.

תוצרי לוואי נפוצים מאוד במדעי החברה.²⁸ הם משמשים, למשל, אבני בניין למדיניות כלכלית על פי מודל "היד הנעלמה" של אדם סמית, הכולל השלכות לוואי חיוביות. סמית טוען כי כל אינדיבידואל שעושה לביתו "מובל על ידי יד בלתי נראית המקדמת מטרה שלא הייתה חלק מכוונתו", והמטרה הזאת היא טובת הכלל. "אין

27 Robert Jervis, "System and Interaction Effects," in Jack Snyder and Robert Jervis, eds., *Coping with Complexity in the International System* (Boulder, CO: Westview Press, 1993), pp. 25-46, at p. 28

28 אפשר להזכיר בהקשר הזה גם את הטענה, שרבים מתנגדים לה, שלפיה הלגליזציה של ההפלות תרמה מאוד לירידה בשיעורי הפשיעה בשנים האחרונות. John J. Donohue III and Steven D. Levitt, "The Impact of Legalized Abortion on Crime," *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 116, No. 2 (May 2001), pp. 379-420

זו נדיבותם של הקצב או של האופה שבזכותה אנחנו אוכלים", כתב סמית, "אלא בזכות האינטרס האישי שלהם".²⁹

הדוגמה המובהקת ביותר, הגם ששנויה במחלוקת, לתת-קטגוריה זו של תוצרי לוואי בתוך קבוצת ההשלכות הלא-מכוונות בעולם היחסים הבינלאומיים היא המערכת האנרכית. בהעדר מקור סמכות מרכזי בזירה העולמית, התפתחה המערכת האנרכית מתוך מערכת מדינות הלאום המודרנית. התפתחותה היא תוצאה לא מתוכננת של לא מעט פעולות שונות.

חתימתו של הסכם השלום וֶסְטְפֶּלְיָה ב־1648, ששם קץ למעשי האיבה של מלחמת שלושים השנים (1618-1648), נחשבת בעיני רבים לנקודת הפתיחה של מערכת היחסים הבינלאומיים המודרנית. ואולם, זו בהחלט לא הייתה כוונתם של החתומים על ההסכם; הם לא ביקשו להשיק שיטה ארגונית מסוג חדש שעל פיה יתנהל העולם לאורך מאות שנים.³⁰

הפרשנים מסכימים על כך שחברה אנרכית צמחה באופן בלתי צפוי בעקבות שלום וֶסְטְפֶּלְיָה ב־1648,³¹ אך אין הסכמה בנוגע לסוגה. במובן הזה, אי אפשר להתייחס לאנרכיה הבינלאומית באופן חותך לחיוב או לשלילה; היא בבחינת תיאור מצב ולא דבר מובנה.

בין הניאוריאליסטים ובין הניאו-ליברלים שוררת גם היום מחלוקת באשר למשמעות של אנרכיה ושל השלכותיה. הניאו-ריאליסטים, שקוראים את מפת היחסים הבינלאומיים על פי הסיווגים המוצגים במחקר זה, מבינים אנרכיה כתוצר לוואי בעל השלכות לוואי חיוביות ומבקשים לפעול בתוך מגבלותיה המבניות. הניאו-ליברלים, לעומתם, מבינים אנרכיה כתוצר לוואי בעל השלכות לוואי שליליות ומבקשים להביא לקצה, או לפחות לעדן אותה.³²

Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* 29
(New York: Oxford University Press, 1976; The first edition was published in
1776)

Scott, *The Dynamics of Interdependence*, p. 23 30

שלום וֶסְטְפֶּלְיָה של שנת 1648 היה סדרה של הסכמים שהובילו לסיום מלחמת שלושים
31 השנים (1618-1648). מקובל לחשוב כי הוא סימן את תחילתה של המערכת המודרנית של
היחסים הבינלאומיים. Stephen D. Krasner, "Westphalia and All That," in Judith
Goldstein and Robert O. Keohane, eds., *Ideas and Foreign Policy: Beliefs,
Institutions, and Political Change* (New York: Cornell University Press,
.1993), pp. 235-264

Richard K. Ashley, "The Poverty of Neorealism," *International* 32
Organization, Vol. 38, No. 2 (Spring 1984), pp. 225-286
עם זאת, תיאורטיקנים
קונסטרוקטיביסטים ופוסט-מודרניסטים מתייחסים בביטול לאסכולות אלו כי שתיקן